

*és ezeken a szavakon kell állítani bármit
a világról, énről, ami maradt,
egy élő és egy halott szó között
semmilyen különbség sincs,
borzalmas, iszonyatos megállapítás,
de az üres jelentés szarkofágja mindkettő,*

*egy költő artikulálatlan szavaival ütögeti
a sorokat, mint visszhangzó csempét,
fekszik az ágyban órákon át,
és kicsi szívének löktetését hallgatja folyamatosan,
kiszívják pumpával belőlem, s a felszakított sebben,
most... árva énekem, mi vagy te?*

MARGÓCSY ISTVÁN

Arany János irodalmi képe

Kerek, szép, kétszázas évfordulója van Arany Jánosnak – méltó és igazságos tehát, hogy az irodalmi élet megemlékezzék jelentőségéről, hagyományáról és jelenlétéről. S valóban, az irodalmi folyóiratok mind rendre gazdag összeállításokat közölnek Arany kapcsán, bizonyítván: Arany hagyománya nem csak a hivatal vagy a szakma számára fontos (hiszen egy évtizede a kétszázötven éves Kazinczy-évforduló, amely pedig radikálisan megújította a tudományos szakma Kazinczy-képét és megközelítéseit, a szépirodalom és az irodalmi élet számára szinte fel sem tűnt). Elolvassván emiatt több folyóirat emlékszámát, köztük persze elsősorban a kiemelkedően remek *Alföld*-válogatást (amely szinte kivétel nélkül első osztályú és izgalmas verseket gyűjtött össze!), talán érdemes elmerengeni azon is, milyen az a kép, amely ma Arany Jánosról él és hat, a költők és a nem-költők között – s vajon miért épp ilyen?

Hiszen elgondolkodtató: az a nagyon hatásos és erős műfaj, amely a magyar irodalomban kb. százötven éve különlegesen fontos szerepet játszik, vagyis a költőknek egymásról, elődeikről (egymáshoz, elődeikhez) írott ódája vagy fiktív episztolája, Arany Jánost sokkal kevésbé érintette, mint költőtársait. Ha azokra a vaskos kötetekre gondolunk, amelyek összegyűjtötték a Petőfihez, Adyhoz, József Attilához, Bartók Bélához írott verseket, akkor elcsodálkozhatunk: vajon Arany miért nem kaphatott ilyen nagyszabású irodalmi emlékkönyvet? Vagy ha azt látjuk, hogy Petőfinek vagy József Attilának kultikus emlékezete megengedhette azt is, hogy a hódoló óda emelkedettségétől eltávolodó, akár karneválinak is nevezhető költői „feldolgozás” tárgyává válhattak (gondoljunk csak a rengeteg frivol vagy játékos Petőfi-parafrázisa vagy paródiára, vagy arra a merész ötletre, amely kiváló költőket serkentett arra, hogy József Attila öregkori, fiktív líráját megteremtsék!), akkor felmerülhet a kérdés: Arany vajon miért maradt meg abban a szinte hivata-

losan magasztos pózban, amely úgy hat, hogy ha alakja vagy költészete a későbbi költészetben (vagy a nem szigorúan szakmai diskurzusban) szóba kerül, akkor rögtön a kizárólagos alázat és a hódolat gesztusai jelennek meg, oly magasztos fenségben, amely még a magyar költészetről szóló kultikus diskurzusban is párját ritkítja. Mintha Arany maga lenne a magyar költészet megtettesült védangyala, aki mindenek fölött érvényesítené dominanciáját (Nagy László szerint: Arany = Álmos vezér...), s akihez a későbbi költő csak mint atyához, mesterhez, fensőbb instanciához fordulhatna, önmagának kisebbségét hangoztatván. Mintha az a szólam, amit Babits ütött meg, száz év előtt, folyamatosan érvényes lenne: mi, maiak, csak úgy fordulhatunk Arany felé, „mint gyermek, hogyha idegenbe szidják, s édesapjához panaszkodni tér meg”. Hiszen még József Attila is olyan pozícióba helyezi magát Arannyal szemben, amely eleve alárendeltséget sugall („Hadd csellengünk hozzád, vagyonos Atyánk!”), s a költői magabiztosságnak oly kiváló és nagyszabású képviselője is, mint Juhász Ferenc csak úgy tud Aranyhoz fordulni, hogy nem kollegiális beszélgetést kezdeményez vagy dicsőítő ódát ír, hanem egyenesen imát mond hozzá (*Arany János-ima*, 1982) – s a fiatal Kányádi Sándor is abban látja költői igazolásának garanciáját, hogy fejére illesztheti Aranynak múzeumban őrzött kalapját... Pilinszky Jánosnak gyönyörű és megrendítő víziója aztán szinte megkoronázza e transzcendens Arany-képet, mikor így szól Aranyról: te voltál az Atya (akihez képest Petőfi lesz persze a „fiú”). Arany János mint a magyar költészet atyja! Nagyszerű és szeretetre méltó látomás; de nyilvánvalóan felmerülhet egy olyan kérdés is: és a többi atya eközben hol marad?

Mily megrendítő, hogy ha átolvassuk az Aranyhoz írott verseket és költői vallo-másokat, akkor sokkal többször találkozunk (pl. itt, az *Alföld-válogatásban* is!) a költészet egészéről és válságáról szóló megnyilatkozásokkal, mint a nagy költő-előd figurájának elő-teremtésével vagy újra-formálásával (itt: szelíd melankóliával Tóth Krisztina és Szlukovényi Katalin elégiájában, keserű szatírával Markó Béla jeles kollázsában). Az pedig, hogy valaki „szentségtelen” kézzel nyúljon az Arany-poézishez, ritka kivételként jelentkezik: Weöres Sándor régi *Negyedik szimfóniája*, amely persze *Hódolat Arany Jánosnak* címmel jelent meg (1948), miközben csodálatos imitációval eleveníti meg Arany dikcióját, mai szóval élve „felülírja” Aranyt, s ily módon hódolata akár a paródia határait is elkezdi feszegetni; az oly kemény, szellemes paródia pedig, mint Zalán Tibornak *Képmutogató* című *Családi kör*-átírata (2005) szinte párját ritkítja (e szempontból a hírhedt *Pajzán Toldi* infantilis trágárgkodása még szót sem érdemel, annyira nem közelíti meg Arany regiszterét vagy szintjét...). Mintha a költészetnek már Arany által is átértett generális válságáról könnyebb lenne vélekedni, mint Arany Jánosról – blaszfém gesztusról pedig mintha szó sem lehetne. Holott ha meggondoljuk: Arany János maga írta meg a tiszteletre méltó *Szózatnak* rémítő paródiáját: „Hasadnak rendületlenül légy híve, oh, magyar... Áldjon vagy verjen sors keze, / Itt enned, innod kell.”

Úgy vélem, ennek a fennkölt Arany-képnek (amely a legszigorúbb tudományos szakmán kívül rendületlenül él) gyökereit a 19. század végi nemzeti irodalmi kanonizáció stratégiájában kell keresnünk – akkor alakították ki (Gyulai Pál, Riedl Frigyes, Beöthy Zsolt és még sokan mások) azt a nagy Arany-képet, amely Aranyt a komoly, megfontolt, józan magyar nemzeti karakter megtettesítőjeként körvona-

lazta (szemben a lánglelkű, de ezért szertelenségekre hajlamos Petőfi figurájával), aki nagyszabású életművével mintegy létrehozta a magyar nemzet önaffirmációjaként értékelendő költészeti maximumot, aki megteremtette azt, ami addig még nem volt, de amire egy évszázad irodalma törekedett: a nemzeti eposzt, a nemzeti történelem irodalmi jelenlétét, az erkölcsnek, a politikának, a történelemnek és az irodalomnak harmonikus együttélését. Hogy Arany életműve végtelenül szakadozott, tépett, az nem játszott szerepet; hogy Arany állandóan önmarcangolásokban élt, hogy a nyilvánosságban élő képe nem teljesen felel meg saját intencióinak, az nem számított (így teremtődött meg az „epikus” Arany imágója, háttérbe szorítván a lírát, mind egészében, mind sokféleségében); hogy műveinek nagy része semmiképpen nem volt harmonikusan beleilleszthető az akkori hivatalos nemzet önképébe, az ismét nem játszott szerepet (erre volt kitalálva az esztétikai teória a kiengesztelés üdvtörténeti horizontjával: ez Arany interpretációjában is megteremtette azt a harmóniát, amely pedig csak a hivatal ideáljaiban létezett). Így jött létre a nagy, komoly, epikus költő érinthetetlen szobra, amely igazán sok mindenre volt használható, csak az Arany-életmű újraolvasására nem. Arany szoborrá lett nemesítve (Milbacher Róbert pompás kifejezésével: az emlékezet balzsama elfedte régvolt valóját), s e szobornak máig tartó merev kisugárzását az iskola, az ismeretterjesztés, a hivatalos ünneplés számtalan alkalommal sulykolja belénk. Mintha Arany maga lett volna a testet öltött történeti realizmus, aki a valóságot mindnyájunknál jobban ismerte, s ráadásul még mindannyiunknál is jobban tudott magyarul (vö.: Németh Zoltán: „Én Arany János vagyok, olyan bőséggel / adtam nektek a nyelvet, mint a jó anyák / az önfeláldozást...”). S ami a legfontosabb: így Arany lesz a bölcs magyar komolyságnak a képviselője, aki a józan magyar észjárásnak megfelelően ítél – aminek következtében elfelejtve marad, hogy Arany János az egyik legjobb humorú magyar költő – hol ironikusan, hol szatirikusan (*Bolond Istók, A nagyvidai cigányok*), hol a magyar anekdotának humoros hagyományát követve (*A fülemüle*), hol oly groteszk művek elismerésével, mint Gogol *Köpönyege* (vajon hányan tudjuk, s hányan vonjuk be Arany-képünkbe, hogy Arany használta az Akakij Akakijevics nevet saját álneveként is...?).

Újra kellene olvasni Aranyt! – s nem az iskola szemével! – hányszor hangzott már fel a kegyes óhaj, s hányszor maradt meghallgatatlanul. Pedig, úgy vélem, nincs más megoldás: újra kell olvasnunk a magunk számára Aranyt, hogy fennkölt Atyából beszélgetőtársunkká, kortárs szerzővé váljék ismét: akivel kommunikálni lehet olvasás közben – hátha van olyasmi, amiről ugyanazt gondoljuk (akkor is, ha ő persze jobban meg tudja fogalmazni a magáét...). Mint Nádasdy Ádám mondja itteni versében: beszélgetés közben tanuljunk, elismerő tisztelettel, de szelíd számonkéréssel és panasszal.

Mert hát az Arany-életmű rengeteg olyan problémát vet fel, amit a kanonizált Arany-figura nem old meg: pl. miért ilyen tépett és szaggatott az életmű, minden korszakában, minden műfajában – miért a rengeteg félbehagyott mű, a beteljesítetlen szándék? Arany, akiről az életrajz azt mondja, hogy igen tevékeny és kötelességtudó volt, vajon épp az irodalom terén érezte volna magát neurózis által gátolt alkotásképtelen figurának? Vajon nem olyan személyfeletti problémák foglalkoztatták (ha tetszik: kínozták?), amelyek az irodalom lényegi, elvileg megoldha-

tatlan kérdéseibe ütköztek (s amelyeket a nemzeti irodalom kiépítési stratégiája, történeti-politikai okok alapján, egyszerűen észre sem vett)? Nem lehetséges-e, hogy a sok félbemaradt mű azzal (is) magyarázható, hogy az irodalom modern „elidegenedésének” jelensége már Magyarországon is jelen volt, csak éppen az irodalom demiurgoszi hatására bázírozó nemzetpolitika ezt nem engedte érzékelni, s ezért a várható kudarc belátását inkább hagyta pszichológiai gyengeség hatásaként feltűnni? Arany annyiszor említi az alkotás hiábavalóságának belátását, rémítő tapasztalatát, mondhatnám: „ördögi kísértetét”, hogy alighanem egész életművét illetően komolyan kellene vennünk kérdésfelvetését. Megítélésem szerint Arany legnagyobb alkotói problémája épp abból fakadt, hogy az a nagy szerep, amit kanonizátorai szerint betöltendő volt, sőt, be is töltött, önmaga számára is kétségesként tűnt fel: egyrészt betöltendő erkölcsi-politikai-hazafias kötelességként, másrészt az elidegenedés tapasztalatából eredő, megoldhatatlannak tűnő problémaként.

Csak két olvasati kérdést vetnék fel ennek a nagyon súlyos kérdésnek illusztrációjaként: a nemzeti költő feladatvállalásának két iskolai példázatát. Úgy tanuljuk, hogy Arany a költő politikai szerepvállalásának két nagyszabású példázatát alkotta meg balladáiban – Szondi apródjai és a walesi bárdok máig a nemzeti költői szerep felülmúlhatatlan affirmációjaként állnak előttünk. De ha szoroson olvassuk a szöveget, akkor is így van ez? Szondi apródjai a gyönyörű balladában kinek is énekelnek? Közönség nincs, egyedül az ellenséges török hallja a históriás éneket – s az apródok további sorsa, azaz a felhangzott költői megszólalás recepciója, hagyománya még csak említésre sem kerül: lehet, hogy az apródok éneke a semmi-be oszlott szét? S ugyanígy a nagy walesi példázat: a költők eléneklik a királyt megbélyegző, rettenetes igazmondó énekeket, elszenvedik kíméletlen sorsukat – ám az, paradox módon, nem nyer említést a balladában, milyen is volt a költők produkciójának recepciója, azaz mi is volt a költői sorsvállalásnak az értelme és hatása. A velsz urak gyűlölik és félik a királyt; de mit szólnak a bárdok énekéhez, s mit szólnak az irodalom megítéléséhez – reflexióik egyszerűen kimaradnak a ballada leírásából. Borzalmas belegondolni abba, ami pedig ott rejlik a ballada sorai között, hogy a bárdok éneke tökéletesen visszhangtalan marad – sem a velsz urak, sem a későbbi hagyomány nem őrzi az emléket, azaz a költői hagyományt, hanem csak a király örülete nyugtathatja meg az olvasót: van gondviselésbéli ítélet (a ballada utolsó versszaka történetileg semmit nem mond a bárdok tevékenységének hagyományozódásáról). S igazából ez a nagy kérdés: vajon miért nincs benne egyik balladában sem a költészeti hagyomány befogadásának az említése? Hogy-hogy a költő elfelejtette volna jelezni: a költői szerepvállalásnak, a költészetbéli igazság-kimondásnak megvan „valahol” a befogadói közegben az igazolása, a beteljesülése? A két ballada nagyszabású költői szerepvállalása a sztoikus, történelmen kívüli, jelenvalóságon kívüli dicsőséges megigazulás hitében fogalmaz – s kihagyja mindazt, amit egy modern költő (pedig Arany aztán az volt) elvárna: a szinkron recepció bármilyen színvonalú affirmációját vagy visszaigazolását. Mily tragikus (vagy épp groteszk?), hogy Arany épp annak a műnek előhangjában írta meg legkeserűbb költői „ars poeticá-ját”, amelyet pedig majd a nemzeti irodalom kiépítésének legnemesebb gesztusaként fog „bebalzsamozni” az interpretációs hagyomány: a *Csaba-trilógia* tervezett *Előhangja* megrendítő erővel írja meg, hogy a

történeti körkép számára kizárólag szubjektív vízióként jelenik meg („Néztem a sötétbe, sötét éjszakába, / Régi elhúnyt idők homályos titkába; / S amint beleneztem, hosszasan, merevül: / A ködök országa im megelevenül / És előttem járnak a hajdani képek...”), aminek következtetéseit a maga elidegenedtségében a szegény költő csak szubjektív kiszolgáltatottságként, valamint sztoikus-keresztény erkölcsi parancsként akarja vagy tudja megélni: „Mi emel? mi tart fön? mi sugall? mi biztat?... / Kebelem egy hangja. ... / Mely a pók fonalát százszor megfonatja, / Noha füstbe százszor menjen áldozatja; / S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad: / »Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!«”) Hogy aztán ebből a kétségbeesett, senkinek szóló erkölcsből hogyan lehetett a nagy nemzeti affirmatív költő szobrát ki- vagy bebalzsamozni, rendkívül súlyos ideológiai probléma, ami pedig még nem is érinti azt az irodalomtörténetileg hűsba vágó kérdést: vajon mikor Arany egy befogadói hagyomány megtörését érezte, fájlalta és értelmezte, akkor egy korábban ténylegesen működő hagyományt interpretált (esetleg csak annak mindenkori hiányát fogalmazta át „megtörésként”), vagy ennek feltételezése már akkor is csupán ideológiai megalapozással rendelkezett, s történetileg kérdéses lehetett.

S ugyanígy: hányszor elhangzott, hogy Arany lírai visszahúzódnak vagy személyes, alkati (szemérmesség?) okai lehettek, vagy a korszak líraellenességének volt csupán hű követője. Nem lehet az, hogy lírai „személytelenségének” ismét poétikai okai lehettek? Hogy a gátlástalan romantikus „önkifejezés” és „önprezentáció” ideológiája és poétikája tűnt már számára hiteltelennek? A 19. század közepén a személyiségelméletek oly sokféleképpen foglaltak állást a szubjektum határait illetően, hogy Arany választását nyugodtan tekinthetjük egy korszerű, korlátozott hatókörű szubjektum megvalósításának (függetlenül a magánéleti meghatározottságtól), szembeállítva azzal a szintén korszerű, én-központú és akarat-központú személyiség-konceptióval, amelyet legerőteljesebben Petőfi képviselt (költészetében). A korlátokat elismerő és önkorlátozó személyiség lírai jelenléte a 19. század közepének európai lírájában erőteljesen működött – nyilvánvalóan a romantikus önkiterjesztés ideológiájával szemben; s ha egy ily lírai önprezentáció (referenciális szinten) pesszimistának vagy kétségbeesettnek tekinthető is, lírai érvényességének ereje kétségbe nem vonható.

Hiszen egy ilyen, kétségbeesett s mégis termékeny költői alapállásból, mely egyszerre dezavualja a nemzeti költő szerepének képviseleti egyértelműségét, valamint visszavonja a személyes megnyilatkozásnak „természetes” költői potenciálját, erednek azok a fantasztikus „modern” (Szili József szerint posztmodern) költői fogások, amelyek elképesztően tágasra tárják – paradox módon a korszak uralkodó klasszicizáló esztétikai és poétikai teóriáinak ellenében – Arany költői-poétikai horizontját: mind a szenvedélyek ábrázolásának korlátlansága felé (ld. pl. a *Katalin* szépséges romantikus rémségeit vagy a balladák szélsőséges, borzalmas, megfejtethetetlen rejtélyeit), mind a humor pazar, minden ízében szubverzív csillámlása felé (*Bolond Istók*, *A nagyvidai cigányok* stb.), mind pedig a könnyebben kanonizált művek szövegeinek sokértelműsége felé. Hisz milyen fantasztikus játék szólal meg rögtön a *Szondi két apródja* elején: „rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja” – vajon itt a „nap” szónak mikor melyik jelentése dominál? – vagy mit szólnak ugyanitt ahhoz a gonosz szójátékhoz, ami már azonnal, a megjelenéskor kihívta a hivatalos, klasz-

szicizáló kritika fenntartásait: „mint hulla a hulla”? Arany mintha élvezkedve játszanék itt is és mindenhol a nyelv uralhatatlan sokértelműségével, megsértve a klaszszicizálás egyértelmű racionális jel-elméletét is, egészen addig menően, hogy akár a titokzatosságot avatja a megjelenített mű alapmózzanatává (ilyen pl. a *Vörös Rébék* vagy az *V. László* narratívája, de ennek leggyönyörűbb iskolapéldája a minden ízében, minden sorában rejtélyes *Tengeri-bántás* utolsó versszaka, ahol a nagy, értelmezhetetlen misztikus jelenés „objektív” narrátori szólamban hangzik fel, kétségbe vonva az egész eddigi elbeszélés hitelességének garanciáit: „Magasan a levegőben / Repül egy nagy lepedő fenn: / Azon ülve muzsikálnak, / *Furulyáznak*, eltűnőben...”). A kései olvasó szinte elképedve olvassa, hogy Aranyynak fantasztikusan vizionárius, mitizáló, allegorizáló csodálatos képzettársításai hogyan is hívhatták elő, s hogyan is rögzíthették egy évszázadon át a nyugodt, józan „realista” Arany ideális fantazmagóriáját.

Amit én szeretnék: hogy a mai költészet ennek a nagyon sokoldalú, nagyon érzékeny, s – ha tetszik – nagyon posztmodern Aranyynak a képével játszanék el, s azt a nagy tekintélyű, mesterfokozatú atyaképet, amit a százados iskolai és nem-iskolai hagyomány közvetített, elfeledné, eltakarná, s friss olvasásélménnyel, friss költői élménnyel formálná igazából újjá (hogy milyenné, az legyen a költők dolga!). Az *Alföld* jelen válogatásának kitűnő darabjai nagyon szépen ráéreztek, hogy Aranyynak az egyetemes költői válsággal szemben érzett depressziója lényegében ugyanaz, mint amit ma lehet érezni a költészet társadalmi funkcióját illetően, hogy Aranyynak a költői szerepeket illető preferenciái akár maiaknak is tekinthetők (ilyen itt Csehly Zoltán nyers és illúziótlan helyzetjelentése!) – ami aztán valóban radikális költészeti gesztusként is értelmezhető lehetne, amennyiben Aranyynak a hagyományhoz és annak éles kritikájához való viszonyát egyszerre tudnák lírai alapviszonyként magukénak tudni. Az *Alföld* jelen, dicséretre méltóan minőségi versgyűjteménye ezért pompás kiindulása lehetne egy szélesebb körű költészeti hagyományelsajátításnak.

IMRE LÁSZLÓ

Arany János és a kálvinizmus

Arany János – önéletrajzában – maga is meghatározónak vélte a szülői ház vallásos légkörét, kálvinista puritánságát: „Én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza; szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán átragadt; az ének és a Szentírás vonzóbb helyei lettek első tápjai gyöngye lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott.” A komolyan vett családi és hazafiúi köteleességek, az erkölcsi szennytől való irtózás, a szerénység parancsa nemcsak életvitelét határozta meg, hanem hősei önértékelésének, az elbizakodástól megóvó tisztességének is alapjává vált már a *Toldi* első részének végén (Miklós